

In gesprek met Staf Hellemans

Durk Hak

Op vrijdag 24 mei jongstleden sprak Staf Hellemans (1953) zijn peroratie uit in Tilburg op de Tilburg School of Catholic Theology. Hij was na 23 jaar hoogleraarschap godsdienstsociologie uitgediend. Zijn eerste benoeming was in 1996 aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht (KTU). Toen die KTU in 2007 fuseerde met de Theologische faculteit van Tilburg tot de Tilburg School of Catholic Theology (een door het Vaticaan en de Nederlandse bisschoppenconferentie erkende instelling, een ‘roomse’ faculteit dus) bleef hij als hoogleraar werkzaam bij de gefuseerde faculteit. Met zijn peroratie getiteld *De grote transformatie van religie en van de katholieke kerk* nam hij formeel afscheid van ‘Tilburg’.

Wie is Staf Hellemans?

Voordat Staf Hellemans in Utrecht landde, als opvolger van de te vroeg gestorven Henri W.A. Hilhorst (1946 – 1994), had hij al een aantal interessante vluchten achter de rug. Na een MA aan de Katholieke Universiteit Leuven (1971 – 1975) vertrok hij naar de Universität Bielefeld (1975 – 1978) om daar met een studiebeurs te gaan studeren. In dit sociologische paradijs van de Duitse Bondsrepubliek, de universiteit van Bielefeld kende én de grootste studentenpopulatie sociologie én de beste sociologiehoogleraren van Duitsland, bestudeerde hij onder meer Jürgen Habermas (1929), Niklas Luhmann (1927 – 1998), Karl Marx (1818 – 1883) – we zijn midden jaren 1970! – en in mindere mate Max Weber (1864 – 1920). Hierna vervolgde hij zijn studies nog aan de universiteiten van Louvain-la-Neuve en Algiers. In 1982 begon hij als onderzoeksassistent aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van Leuven ook aan zijn proefschrift over verzuiling te werken onder leiding van Karel Dobbelaere (1933) en Jaak Billiet (1942). Voor de oudere Nederlandse (godsdienst)sociologen geen onbekenden, integendeel zou ik zeggen. Ook de sociologe Liliane Voyé mag in dit verband worden genoemd. In 1990 doctorerde hij in de sociologie aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Daarna werkte hij aan de Thomas More Hogeschool te Antwerpen en de Universiteit van Hasselt om in 1993 te verkassen naar de Humboldt Universität in Berlijn, die tot 1949 bekend stond als de Friedrich-Wilhelm-Universität. Na *die*

Wende van 1989/90 moest de universiteit worden ‘gezuiverd’ van de DDR-wetenschap(pers) en waren er veel vacatures ontstaan. Hij bleef er drie jaar en kwam van daaruit naar Utrecht. Zowel in zijn Duitse als in zijn Nederlandse jaren bleef hij in Vlaanderen wonen.

In de jaren 1960 – 1970 ontstond bij Staf Hellemans, net als bij zovelen van zijn generatiegenoten, twijfel aan het oude vertrouwde geloof. Hij liep erin vast. Zijn ‘redding’ was dat hij de teksten van de humanist, filosoof en wetenschapper Leo Apostel (1925 – 1995) onder ogen kreeg. Diens denken over ‘atheïstische spiritualiteit’ bleek meer dan een reddingsboei voor hem. In het in 1981 verschenen artikel *Mysticisme, ritueel en atheïsme* zag Apostel ruimte voor spiritualiteit of religiositeit buiten de gevestigde kerken en godsdiensten. Hij bestreed daarin niet alleen ‘het algemeen en ongetwijfeld christelijke geloof’. Hij ‘predikte’ tevens een atheïsme waarin plaats was voor een kritische beschouwing van die werkelijkheid en, vooral, voor een religieuze omarming van die werkelijkheid, die dicht aansloot bij de mystiek en het boeddhisme. (Bekend mag zijn dat leiders van de gevestigde kerken mystici en mystiek wantrouwen vanwege veronderstelde ‘ketterse’ opvattingen). Het bracht Staf Hellemans terug tot de praktijk van de katholieke religie. Is het gewaagd te veronderstellen dat hij door deze persoonlijke ervaringen een antenne heeft ontwikkeld voor dit soort fenomenen, voor moderne, vloeibare vormen van religiositeit, en ook voor het einde van het tijdperk van de grote religies?

Godsdienstsociologen en godsdienstsociologie (in Nederland)

De godsdienstsociologie in België, Duitsland en Frankrijk, en ook in Nederland, werd door de jaren heen voornamelijk beoefend door *embedded* sociologen, aldus Staf Hellemans. Ze waren lid van een kerkgenootschap en onderzochten ‘hun’ kerk. De eerste generatie (van 1900 tot ongeveer 1960) verrichtten hun onderzoek in dienst van ‘hun’ kerk. De gelovigen, hun geloofsvoorstellingen en praktijken en de oorzaken van de gesignaleerde terugval daarin waren onderwerp van het onderzoek. De tweede generatie, de generatie van de jaren 1960 tot 1990, onder wie o.a. Dobbelaere, Laeyendecker en Dekker, waren, zo meent Hellemans, ook nog ‘embedded’, maar tegelijk veel kritischer ten aanzien van ‘hun’ kerk en meer beïnvloed door de sociologie als wetenschappelijke discipline. Staf Hellemans ziet zichzelf als behorend tot de derde generatie van het uitstervend ras van ‘embedded’ godsdienstsociologen.

Er is in al die jaren veel goed onderzoek verricht. Zo roemt hij het werk van de pionier van het ontkerkelijgings- en het onkerkelijkheidsonderzoek in Nederland: J.P. Kruijt (1898 -1975). Diens proefschrift uit 1933, *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve eener sociografische verklaring*, is meer dan een monument. Ook diens werk over de verzuiling – Kruijt splitste verzuiling op in de geledingen: organisatorische verzuildeheid met levensbeschouwelijke organisatiegraad, overkoepelingsgraad en vullingsgraad, en dagelijkse verzuildeheid met geledingen als intrareligio, intranubium, intraeducatie, intravivium en intraeconomie – is nog steeds belangrijk voor onderzoek. De studies van Thomas Luckmann, die ongewild het door de redacteur gemunte concept *invisible religion* populair maakte, van Brian Wilson en van Peter Berger uit het midden van de jaren 1960 over secularisatie worden in het gesprek kort aangestipt, evenals de uit 1978 daterende studie van David Martin *A General Theory of Secularization*. Immers, hierin wordt de context in ruimte en tijd in de beschrijvende verklaringen verdisconteerd.

Van de Nederlandse godsdienstsociologen werd de studie van F. van Heek (1907 – 1987) *Het geboorte-niveau der Nederlandse rooms-katholieken. Een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep* uit 1954 genoemd, en daarbij de calvinistische beïnvloeding die maakte dat Nederlandse rooms-katholieken zich veel rigouzeuzer gedroegen dan hun geloofsgenoten in de buurlanden (o.a. qua geboorteniveau). Ook de studie van J.M.G. Thurlings (1927) *De wankelende zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* uit 1971 is nog steeds de moeite waard. Thurlings stelde dat niet alleen de rk zuil wankelde maar ook de hele rk kerk in Nederlandse kerkprovincie. Verder kwam het werk van de Nijmeegse godsdienstsocioloog Osmund Schreuder (1925 – 2006) en van ‘Leidenaar’ Bert Laeyendecker (1930) nog kort ter sprake, net als Mady Thungs (1926) uit 1976 stammende studie *The Precarious Organisation. Sociological Explorations of the Church's Mission and Structure* en Meerten ter Borgs (1946 – 2017) *Een uitgewaaierde eeuwigheid* uit 1991. Ter Borg wou religie voorbij de georganiseerde religie conceptueel vatten, iets wat ook Edward Bailey met zijn concept *implicit religion* probeert te doen.

Waar de leden van de twee eerdere generaties van godsdienstsociologen nog kerkelijk waren gebonden, geldt dat voor de jongste cohorten van vandaag minder of helemaal niet meer. Religie is ook een heel breed veld geworden, met als nadeel dat het onderzoek in toenemende mate versnipperd of versplinterd is geraakt. Staf Hellemans spreekt dan ook van een gevaar van diffuus onderzoek naar vooral ‘exotische zaken’.

De grote transformatie van religie en van de katholieke kerk

In zijn afscheidsrede werkt Staf Hellemans een viertal stellingen uit. Die komen voort uit zijn recente studies. Ze werden in dit *In gesprek met* slechts kort aan de orde gesteld omdat iedereen het gedrukte exemplaar in alle rust kan lezen. Allereerst stelt hij dat het einde van het tijdperk van de wereldreligies (of van de grote godsdiensten) is aangebroken. De secularisatie, die hij ziet als een terugval van de invloed van deze godsdiensten of religies op 's mensen gedrag als ook op de samenleving, vormt hiervan een onderdeel. In de plaats van enkele dominante wereldreligies is er een turbulent en divers religieus veld ontstaan waarin de 'oude' takken van de wereldreligies nog steeds actief zijn. Zij domineren het terrein echter niet meer, maar concurreren nu met tal van nieuwe groeperingen, die veelal in mindere mate zijn georganiseerd en wier activiteiten soms nauwelijks als 'religieus' kunnen worden betiteld. Dat heeft ook gevolgen voor de rooms-katholieke kerk. Staf Hellemans neemt sedert de jaren 1950 – 1960 in de rk kerk een grote transformatie waar en spreekt van een keuzekatholicisme waar de kerkelijke hiërarchie zich geen raad mee weet. De rk kerk moet niet alleen concurreren met andere 'religieuze ondernemers'. Er is ook een groot tekort aan priesters en andere religieuze 'werkers' ontstaan en tevens een grote kloof tussen de 'officials' en het gewone volk. Verder verliest de kerk ook aan maatschappelijk organisatievermogen: het lukt haar niet meer de bredere maatschappij, zoals in de tijd van de verzuiling, vanuit kerk en religie te organiseren. God is daardoor wat verborgen geraakt. 'Veruit de belangrijkste uitdaging, en één die mijns inziens over het hoofd wordt gezien, lijkt mij daarom de creatie van een nieuw aanbod te zijn. Hoe kan men mensen gevoelig maken voor de religieuze boodschap, in christelijke termen uitgedrukt 'voor Gods genade.'

Staf Hellemans is uitgediend, maar dat betekent niet het einde van zijn wetenschappelijke werk. We zullen het nog wel zien.